

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ПРИДНІПРОВ'І (1918–1928 рр.) У ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Висвітлено сучасний стан дослідження українськими істориками причин, форм, методів та наслідків репресивної політики більшовиків щодо різних категорій населення Придніпров'ї у 1918-1928 рр. Запропонована стаття базується на таких фундаментальних принципах історичних досліджень, як наукова об'єктивність та історизм.

Проаналізовані праці систематизовані за напрямками розвідок, у результаті чого сформовані чотири історіографічні групи: археографічні публікації; дослідження за історичними періодами радянської доби, в яких історики торкнулися проблеми політичних репресій на Придніпров'ї у зазначений період; праці, в яких політичні репресії на Придніпров'ї були окремим предметом дослідження; розвідки, в яких у контексті боротьби більшовиків із членами конкуруючих соціалістичних та націонал-комуністичних партій подається інформація про репресії проти них на Придніпров'ї. У межах кожної з історіографічних груп проаналізовані здобутки та окреслені перспективи подальших науково-історичних досліджень проблеми.

У статті, спираючись на науковий доробок вітчизняних істориків, присвячений зазначеній проблемі, показано, що політичні репресії проти різних категорій населення Придніпров'я були спрямовані на придушення будь-яких форм опору та його адаптацію до радянської моделі управління.

Ключові слова: червоний терор; репресії; антирелігійна політика; опозиція; надзвичайна комісія (ЧК); Державне політичне управління (ДПУ); тоталітарний режим.

Актуальність обраної теми обумовлена тим, що у нових культурно-історичних та політичних реаліях сьогодення зростає зацікавленість громадськості національною історією. Трагічною її сторінкою стала поразка Української Народної Республіки 1917–1921 рр., унаслідок чого до влади прийшли більшовики, які задля інституціоналізації радянської влади в Україні використовували різні форми та методи державного терору.

Доступ вітчизняних науковців до розсекречених архівних фондів колишнього КДБ, партійних та радянських установ, розробка нових концептуально-методологічних підходів дозволили розпочати ґрунтовне дослідження проблеми державного терору.

Зокрема, у центрі уваги опинились політичні репресії як найбільш поширена форма терору радянської держави. У результаті науковий доробок з історії політичних репресій досяг межі, за якою постає необхідність його історіографічної оцінки.

Виокремлення із загальноукраїнського контексту у самостійний об'єкт наукового аналізу проблеми політичних репресій на Придніпров'ї у 1918–1928 рр. обумовлене кількома причинами. По-перше, Придніпров'я – це історико-географічний регіон розвиненого землеробства, гірничодобувної промисловості, чорної металургії та маши-

нобудування, за який йшла запекла боротьба у період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. По-друге, це осередок селянського повстанського руху. Для більшовиків Придніпров'я було нашпиговане так званим контрреволюційним та опозиційно налаштованим елементом, до якого під час розбудови радянської держави застосовували різні форми та методи репресій.

Запропонована стаття виконана в рамках комплексної науково-дослідної теми: «Соціум УСРР – УРСР в умовах державного терору радянської доби 1917–1950-х рр. (державний реєстраційний номер – 0114U 007377)», яка включена до тематичного плану Інституту історії України Національної академії наук України.

Метою статті є аналіз наукового доробку вітчизняних науковців, присвяченого різним аспектам репресивної політики радянської держави на Придніпров'ї в 1918–1928 рр.

Об'єктом є опрацювання проблематики, пов'язаної із репресивною політикою радянської держави на Придніпров'ї у зазначений період контексті розвитку сучасної української історичної науки.

Предмет – становлення і розвиток сучасної вітчизняної історіографії проформи, методи, особливості та наслідків реалізації більшовиками репресивної політики на Придніпров'ї в зазначений період.

Хронологічні рамки дослідження мають два параметри: 1) конкретно-історичний – 1918–1928 рр. Саме на цей період припадає червоний терор, установлення жорсткого контролю радянської держави над суспільним життям, монополізація влади більшовицькою партією шляхом усунення з політичної арени політичних конкурентів в особі інших партій, початок боротьби з так званою «економічною контрреволюцією», під час якої були апробовані організаційні та процесуальні елементи для наступних показових судових процесів; 2) історіографічний, який стосується науково-історичної літератури, опублікованої в 1991–2016 рр. та присвяченій дослідженню причин, форм, методів та наслідків реалізації репресивної політики радянської держави на Придніпров'ї.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у тому, що створено цілісну картину історіографії про репресивну політику ра-

дянської держави на Придніпров'ї у зазначений період.

Джерельна база – монографії, дисертації, розвідки, опубліковані у фахових, наукових виданнях, збірниках матеріалів конференцій та науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією», що вийшли друком упродовж 1991–2016 рр. Аналіз джерел дозволив визначити особливості сучасного історіографічного процесу в незалежній Україні, виявити основні досягнення та окреслити перспективи для подальших розробок проблеми.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, системності, об'єктивності, методах історіографічного аналізу та синтезу, проблемно-хронологічному, порівняльному й ретроспективному.

Щодо стану розробки зазначеної проблеми, то історіографічних робіт, в яких би вона була комплексно висвітлена, немає. У свою чергу аналіз наукового доробку вітчизняних дослідників, присвячений різним аспектам репресивної політики радянської держави на Придніпров'ї у 1918–1928 рр. дав змогу сформулювати наступні історіографічні групи: 1) археографічні публікації; 2) дослідження за історичними періодами радянської доби, в яких історики торкнулися проблеми політичних репресій на Придніпров'ї у зазначений період; 3) праці, в яких політичні репресії на Придніпров'ї були окремим предметом дослідження; 4) розвідки, в яких у контексті боротьби більшовиків із членами конкуруючих соціалістичних та націонал-комуністичних партій подається інформація про репресії проти них на Придніпров'ї.

У першу групу об'єднані «Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г.» (Дніпропетровськ, 1994) та окремі книги науково-документальної серії Реабілітовані історією» [14; 16–23]. У звіті, укладачем та автором передмови якого є В. В. Ченцов, міститься інформація про організацію та діяльність Катеринославської губернської надзвичайної комісії (далі – губЧК) за вказаний період, справи, які вона розслідувала, ліквідовані нею повстанські організації, а також надана статистика стосовно засуджених осіб [14]. Так, за вказаний період Катеринославською губЧК було розстріляно 370

осіб, із них 194 – за бандитизм, 150 – за контрреволюцію, 16 – за посадові злочини, 4 – за шпигунство, 3 – за спекуляцію і 3 – за дезертирство [Там само, с. 198].

Стосовно книг науково-документальної серії «Реабілітовані історією», то в них не тільки оприлюднені документи та матеріали із фондів державних архівів Запорізької та Дніпропетровської областей, але й подаються стислі довідки про репресованих мешканців Дніпропетровщини та Запоріжжя, складені на основі архівно-слідчих справ, що зберігаються в Архівах тимчасового зберігання документів управління СБУ в Дніпропетровській та Запорізькій областях, які допомагають дослідити репресивну політику радянської влади в Придніпров'ї у зазначений період [16–23].

До другої групи увійшли дисертація Р. М. Даниленката монографія В. В. Ченцова [6; 27]. При цьому Р. М. Даниленко на тлі висвітлення характеру та специфіки червоного терору в Україні у 1918–1921 рр. дослідив регіональні особливості його практики на Катеринославщині у 1918 р. та у 1920–1921 рр. [6, с. 75, 85–86, 173–175, 187, 207]. Спочатку, на думку дослідника, червоний терор носив здебільшого стихійний характер, революційні трибунали й губЧК не стали його головними провідниками, їх функції перебрали на себе революційно налаштовані маси, чим скористалися більшовики, скерувавши їх проти своїх політичних опонентів та ворогів. Але поступово терор набув більш організованих форм, в цьому значну роль відіграли місцеві радянські органи влади, зокрема військово-революційні комітети. Як зазначає Р. М. Даниленко, було проведено реорганізацію надзвичайних комісій, а головні їхні зусилля були спрямовані на ліквідацію політичних опонентів більшовиків, ворожих елементів та придушення антибільшовицьких повстань. Задля цього була створена Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР, а також губернські та повітові наради на місцях. На Катеринославщині, зокрема, проти повстанців діяли ЧК, особливі відділи та надзвичайні трійки, проводячи розстріли, підпал сіл, широко використовуючи систему заручників та інститути відповідачів.

Щодо наслідків червоного терору, то, як вважає історик, точну кількість жертв на початковому етапі встановити неможливо, адже більшість розправ були позасудовими, без складання будь-яких протоколів чи списків жертв, про окремі прояви більшовицького терору в 1918 р. подавалася інформація в періодичних виданнях, так, у Катеринославській газеті «Голос робітника» міститься інформація, що після того, як більшовики залишили місто, було знайдено 20 тіл, закопаних на подвір'ї та в саду поблизу помешкання князя Урусова [Там само, с. 75]. У 1920 р., як зазначає дослідник, спираючись на офіційні дані, було розстріляно 179 осіб, а в період із січня по листопад 1921 р. – 370 осіб, тобто вдвічі більше у порівнянні з 1920 р. [Там само, с. 174]. При цьому Р. М. Даниленко звертає увагу на те, що чекісти та міліціонери в Катеринославській губернії потопали у пияцтві, хабарництві та здирництві. Тому непоодинокими були випадки, коли репресували через особисті рахунки, інтриги, наклепи тощо, а головну роль в цьому відіграла місцева більшовицька верхівка. Однак, незважаючи на негативні явища, робить висновок дослідник, використовуючи червоний терор, більшовикам вдалося не тільки знищити більшість вороже налаштованого населення, але й залякати решту, у зв'язку з цим було прийнято рішення відійти від практики червоного терору, а одним із перших кроків у цьому напрямку стала реорганізація ВУЧК у ДПУ, але це зовсім не означало відмову більшовиків від використання політичних репресій в управлінні державою.

У свою чергу В. В. Ченцова на тлі висвітлення особливостей репресивної політики в Україні проти селян, інтелігенції, робітничого класу, молоді, вірян і духовенства різних конфесій і церков, членів політичних партій соціалістичної та комуністичної орієнтацій, внутрішньопартійної опозиції у 1920-ті рр. надав інформацію про політичні репресії на Придніпров'ї [27, с. 75–76, 83, 84, 86–89, 105, 107–108, 145, 169–170, 182–183, 193–203, 206, 211, 235, 239, 243, 245, 259–260, 266–267, 269, 275, 297, 299–300, 307, 310, 327, 330–335, 339–349, 358–359, 362, 365–369, 371, 375]. При цьому історик дійшов висновку, що політичний терор був універсальним

засобом утримання при владі більшовиків і забезпечення функціонування державної системи, а результатом його широкого застосування стало знищення будь-якої опозиції та утвердження наприкінці 1920-х років тоталітарного режиму сталінського типу.

У межах третьої групи об'єднано статті, опубліковані у фахових наукових виданнях, збірнику статей та документів «Історична пам'ять Дніпропетровщини: події факти, імена» (Дніпропетровськ, 2015), другому та третьому томах збірника «Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій» (Дніпропетровськ, 2014; 2015), в окремих книгах науково-документальної серії «Реабілітовані історією» та колективна монографія «Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства» (Дніпропетровськ, 2002) [2; 9; 10; 12; 13; 16; 20–22; 25; 26]. Серед праць цієї групи можна виділити декілька підгруп.

Так, історія політичних репресій щодо різних категорій населення на Катеринославщині – Дніпропетровщині у 1920-ті рр. висвітлена у вступній статті до першої книги науково-документальної серії «Реабілітовані історією. Дніпропетровська область» (Дніпропетровськ, 2008) [23, с. 5–34] та у колективній монографії «Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства» (Дніпропетровськ, 2002) [25]. Якщо у першому дослідженні події подаються у стислій формі, то у монографії, спираючись на широку джерельну базу, простежені основні етапи формування тоталітарного режиму, динаміка та особливості реалізації радянською державою репресивної політики щодо різних категорій населення Дніпропетровщини. Зокрема, розглянуто функції та діяльність Катеринославської губернської та Криворізької повітової воєнних нарад, боротьбу більшовиків з членами небільшовистських партій (меншовиків, есерів, укапістів), придушення страйкового руху робітників залізничних майстерень Катеринославської залізниці, переслідування технічних і фінансових керівників металургійного заводу в Кам'янському.

У свою чергу Д. В. Архирейський та В. В. Ченцов проаналізували динаміку та регіональні особливості діяльності апаратів органів державної безпеки на Катериносла-

вщині у 1920-ті рр. [2]. Історики звертають увагу, що місцеве партійно-радянське керівництво координувало дії губЧК – окружних відділів ДПУ під час проведення арештів членів політичних партій – опонентів більшовиків, ліквідації релігійних та опозиційних структур. На їх погляд, регіональні особливості в динаміці державного терору на Дніпропетровщині проявилися в наявності численних осередків політичної опозиції серед членів ВКП(б), наявність яких була закономірною через поширення в робітничому середовищі «лівацьких» настроїв. Також вони зазначають, що серед головних напрямів агентурно-оперативної роботи на Дніпропетровщині була протидія різноманітним релігійним осередкам, насамперед, протестантизму. Наприкінці своєї розвідки дослідники роблять висновок, що зважаючи на масштаби та динаміку політичних репресій в регіоні, верхівка ВКП(б) вважала державний терор універсальним методом забезпечення функціонування радянської державної системи.

Тематично близькою до проаналізованих вище публікацій є стаття Д. В. Архирейського «Катеринослав чекістський (1920–1921)», в якій висвітлюється створення Катеринославської губЧК та її каральні заходи щодо селянства, робітників залізничних майстерень, представників опозиційних партій (меншовиків, правих есерів, анархістів), дореволюційної інтелігенції [4]. При цьому дослідник звертає увагу на те, що діяльність губЧК еволюціонувала. Так, від невпорядкованості та нестабільності роботи у 1920 р. чекісти перейшли до систематичної, фактично планової роботи у 1921 р., а широке застосування репресій допомогло їм придушити будь-який опір радянській владі та встановити жорсткий контроль над населенням губернії.

Щодо політичних репресій на Запоріжжі у 1920-ті рр., то вони стисло висвітлені у вступній статті до першої книги науково-документальної серії «Реабілітовані історією. Запорізька область» (Запоріжжя, 2004) [16, с. 7–21]. Репресивна складова у взаєминах радянської влади з дореволюційною інтелігенцією на Дніпропетровщині у 1918–1928 рр. висвітлена у статтях О. Ю. Слоневського, Р. К. Терещенко, В. С. Савчука, В. Борисова, В. В. Ченцова та І. М. Єлінова [10; 22; 26].

Проаналізуємо деякі з них. Так, ідеологічні аспекти та юридичне підґрунтя політичних репресій проти інтелігенції Дніпропетровщини в 1920-ті рр. розглянуті у статті В. В. Ченцова та І. М. Єлінова [26]. При цьому історики зазначають, що більшовики значну частину дореволюційної інтелігенції зарахували до «ворожого табору», тому у 1918–1921 рр. її переслідували як саботажників та контрреволюціонерів, а після того, як було створено ЧК, усі судові справи, порушені проти інтелігенції, були вилучені із особливих відділів армії й передані ЧК та її органам на місцях, при цьому розгляд справ був підконтрольний Політбюро й представникам губкомів. Окрім цього, у травні 1920 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про утримання від амністії до Всеукраїнського з'їзду Рад, запроваджувалася жорстка цензура – у складі Наркому освіти УСРР був створений спеціальний орган – Головополітосвіта, який цензурував пресу, будь-яке інакodomство жорстко придушувалося, вищі були позбавлені автономії, вводилася посада політкомісарів, усіх неблагонадійних звільняли унаслідок періодичних чисток, а деяких навіть висилали за кордон. Не менш жорстку репресивну політику, як зазначають дослідники, проводила радянська держава проти технічної інтелігенції. На заводах проводилися періодичні чистки, у результаті яких звільняли або виключали з лав ВКП(б) неблагонадійні елементи, а 4 червня 1925 р. у Катеринославі було розпочато слухання справи «про економічне шпигунство» на Дніпровському металургійному заводі. Таким чином, як вважають історики, усі невдачі в налагодженні виробництва, перебої в роботі промислових підприємств і державних установ, які обумовлювалися економічними причинами, влада перекладала на інтелігенцію.

Боротьбі з так званою економічною контрреволюцією на Дніпровському металургійному заводі імені Дзержинського у 1920-ті роки присвячена стаття у збірнику «Історична пам'ять Дніпропетровщини: події факти, імена» (Дніпропетровськ, 2015) [10, с. 23–32]. Зокрема, висвітлюється перший показовий судовий процес виїзної сесії Верховного суду УСРР над 20 інженерами Дніпровського заводу і викладачами місцевого

Робітничого технікуму, а також наслідки для заводу «Шахтинської справи». При цьому дослідники О. Ю. Слонєвський та Р. К. Терещенко стверджують, що судовий процес у Кам'янському можна вважати однією з перших спроб сил у відносинах радянської влади зі старою інтелігенцією, який наочно показав, що для керівництва країни висококваліфіковані спеціалісти були і залишаються людьми другого гатунку.

Політичні репресії радянської держави щодо селянства Придніпров'я у 1920-ті рр. дослідили Д. В. Архірейський, А. І. Голуб, Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, І. С. Павелко, Л. Л. Прокопенко, Н. Р. Романець, В. В. Ченцов.

Так, в одноосібній статті Д. В. Архірейського та у співавторстві з В. В. Ченцовим досліджується функціонування та діяльність воєнних нарад на Катеринославщині [22, с. 715–742; 28]. Зазначається, що воєнними нарадами застосовувався комплекс каральних заходів: інститут заложників і відповідачів, п'яти- та десятихатників, обшуки, арешти, розстріли. При цьому державний терор проти селян носив цілеспрямований характер, його основною метою було придушення опору на селі, руйнування традицій та свідомості селянина-одноосібника, створення передумов для аграрних перетворень.

У свою чергу А. І. Голуб, аналізуючи причини, форми та методи політичних репресій щодо селянства Катеринославщини – Дніпропетровщини у міжвоєнний період, відстоює думку, що потрапивши на початку 1920-х рр. під жорсткий більшовицько-чекістський контроль, селянство Катеринославщини-Дніпропетровщини, як і інших регіонів України, змушене було постійно жити і працювати в умовах постійного страху, невпевненості, моральної несвободи, а більшовицький політичний режим, спираючись на розгалужену систему каральних органів, докладав максимум зусиль, щоб зруйнувати традиційний селянський уклад, вихолостити у селян почуття власної гідності, любові до землі і праці на ній, перетворити їх на безголосих «гвинтиків» тоталітарної системи [22, с. 773–786].

Є. І. Бородін, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко та Н. Р. Романець, аналізуючи політику радянської держави щодо селянства у

1920-1930-ті рр., відзначили, що на території Катеринославської губернії упродовж березня – червня 1921 р. був запроваджений військовий стан, створювалися надзвичайні каральні органи – військові наради, робочими органами яких на місцях ставали польові штаби, виїзні сесії революційних трибуналів, надзвичайні трійки, внаслідок чого були обмежені громадянські права й свободи селян, запроваджений інститут кругової поруки, широко застосовувалися репресії [12, с. 3–18].

У свою чергу Н. Р. Романець також проаналізувала характер та особливості репресивної політики у селах Придніпров'я у період непу [Там само, с. 37–51]. При цьому вона акцентує увагу, що попри задекларований владою в період непу союз із селянством, органи ДПУ пильно відстежували всі процеси на селі, особливу увагу приділяючи так званім «колишнім» (петлюрівцям, повстанцям, білогвардійцям, особам, які відкрито демонстрували негативне ставлення до існуючої влади). Саме проти них, зазначає дослідниця, були спрямовані перші репресивні «чистки» упродовж другої половини 1925–1928 рр., під час яких уперше проявились єдність «селянської» та «української» ліній у діяльності ДПУ. Таким чином, робить висновок Н. Р. Романець, радянська влада, не тільки вилучала із села актив, здатний очолити рух селянського опору, та осіб із досвідом збройної боротьби проти більшовиків, а й фактично готувала ґрунт до «соціалістичної перебудови аграрного сектора».

Репресивна політика радянської держави щодо селян Вознесенки (нині частина Запоріжжя) та Новояковлівки Запорізької губернії висвітлені у краєзнавчих дослідженнях І. С. Павелката, С. Д. Рев'якіна [20, с. 200–204, 218–220]. Дещо окремо, за межами визначеної підгрупи, знаходяться дисертаційні дослідження Д. В. Архирейського, В. П. Бурмаги, А. П. Демартина, в яких надана окрема інформація про репресії радянської влади щодо селян Катеринославщини [3; 5; 7].

Релігійний аспект політичних репресій на Придніпров'ї у зазначений період дослідили О. В. Бойко та О. М. Ігнатуша [14; 24; 9]. Зокрема, О. В. Бойко застосування репресій проти церкви пояснює політичними мотивами, акцентуючи увагу, що упродовж 1919–1921 рр. більшовики фрагментарно

використовували терор, займаючись переважно підривом економічної могутності церкви, заохочуючи розколи у церковному середовищі із подальшим підпорядкуванням «розкольників», активно використовуючи адміністративні методи боротьби, агітацію й пропаганду із метою формування у свідомості населення «образу ворога», запроваджуючи кримінальну відповідальність за відправку таких релігійних обрядів, як хрещення, вінчання, поховання, а також впроваджуючи своїх співробітників до общин із метою виявлення контрреволюційних настроїв серед духовенства та членів общин [14, с. 29–69; 24, с. 743–762]. При цьому історик зазначає, що сексотами була частина священників різних православних течій, за це вони отримували грошові винагороди, а дехто навіть використовував свій новий «статус» для вирішення особистих проблем. У свою чергу характерним методом роботи ДПУ було використання сексотів для проведення провокацій. На думку О. В. Бойка, посилення репресій щодо духовенства та вірян відбулося після прийняття нового Кримінального кодексу в 1927 р., де в окремий розділ були виділені контрреволюційні злочини, як результат, вірян і служителів культу стали звинувачувати у шкідництві, шпигунстві, участі у контрреволюційних організаціях тощо.

Щодо статті О. М. Ігнатуші, то ним досліджена репресивна складова у відносинах радянської влади та Української автокефальної православної церкви на Запоріжжі у 1920-ті рр. й зроблено висновок, що основною причиною гонінь було те, що придушуючи національний церковний рух, радянська влада встановлювала контроль над населенням України [9]. У свою чергу О. Ковальов, В. Тимофеев та І. Я. Науменко присвятили краєзнавчі розвідки висвітленню долі священників, які постраждали від репресій у 1920-ті рр. [16, с. 182–186; 21, с. 104–108].

Близьким до визначеної підгрупи, хоча й зі своїми особливостями, є дисертаційне дослідження Є. О. Сніди, в якому висвітлені спроби впровадження більшовиками антицерковної політики у Катеринославській єпархії в 1918–1920 рр. [24, с. 134–149]. При цьому історик звертає увагу, що спочатку при втіленні антицерковної політики біль-

шовики робили акценти на заборонних та роз'яснювальних методах, а коли вони не давали результатів, застосовували репресії. Зокрема, перші жертви більшовицького терору з'явилися вже у березні 1918 р.

Стосовно праць четвертої групи, то С. А. Кокін, О. М. Мовчан, В. Ю. Пушкін, В. В. Ченцов, Д. В. Архірейський, В. В. Іваненко та А. І. Голубу контексті боротьби більшовиків із членами конкуруючих партій надали інформацію про репресії проти них на Придніпров'ї [11; 15; 8; 1].

Так, С. А. Кокін та О. М. Мовчану своїй роботі серед основних причин розгортання репресій проти право есерівської та меншовицької опозиції в Україні в 1920–1924 рр. вказують на їх значний вплив на робітників, завдяки чому вони зберегли контроль над профспілками [11]. Наприклад, меншовики зберігали перевагу у керівництві профспілковими організаціями в Катеринославі та разом із правими есерами – в Олександрівську (Запоріжжі). Окрім цього, вони мали й політичний вплив, за даними, які наводять дослідники, навесні 1920 р. в Катеринославі міську раду було обрано 450 більшовиків і співчуваючих їм та 120 меншовиків. Таке становище не могло задовольнити більшовиків, тому розпочалися репресії, які, як зазначають історики, набули систематичного та широкомасштабного характеру, зокрема, анти меншовицька репресивна кампанія розпочалася навесні 1920 р. й сплески репресій припадають на весну – літо 1920 р., лютий – березень 1921 р., січень 1922 р., квітень – травень 1923 р. При цьому дослідники акцентують увагу, що на початковому етапі більшовики не тільки заарештовували активних членів РСДРП, а й з метою їхньої дискредитації провели перший в радянській Україні судовий процес над членами Київської організації РСДРП. Новий наступ на меншовиків, як відзначають С. А. Кокін та О. М. Мовчан, співпав із політичною та економічною кризами 1921 р. і, на відміну від попереднього, ніяких конкретних звинувачень заарештованим меншовикам не висувалося, натомість була розгорнута широкомасштабна пропагандистська кампанія проти РСДРП, завданням якої була остаточна ліквідація впливу меншовиків у кооперативах, радах і професійних спілках, при цьому осо-

бливу увагу приділяли профспілкам хіміків, друкарів, радянських службовців і харчовиків, де меншовики користувались найбільшою популярністю.

У 1922 р., як зазначають історики, репресії торкнулися вже і членів молодіжного меншовицького руху, який народжувався після розгрому місцевих організацій РСДРП і розпуску про меншовицьких профспілкових центрів, але головні зусилля влади, як і раніше, були спрямовані на ліквідацію існуючих та на попередження відродження розгромлених меншовицьких партійних організацій та об'єднань. У результаті, роблять висновок С. А. Кокін та О. М. Мовчан, навесні 1922 р. фактично була ліквідована одна з найбільших і дійових організацій РСДРП – Катеринославіська, до середини 1922 р. від ЦК партії і його місцевих комітетів залишились тільки лічені одиниці: одні відійшли від політичної діяльності, а то й формально вийшли з партії, другі перебували у засланні або у в'язниці, треті – закордоном, а легальність партії стала фікцією та допомагала ЧК у справі «виловлювання» соціал-демократів, які зберігали політичну активність.

У квітні – травні 1923 р., зазначають дослідники, прокотилося декілька хвиль арештів меншовиків в Україні, які зачепили як місцеві осередки молодіжного меншовицького руху, так і залишки партійних комітетів, що у свою чергу активізувало процес організаційного та ідеологічного розпаду РСДРП, який завершився у наступному році. При цьому першими в Україні у травні 1923 р. про необхідність саморозпуску заявили катеринославіські меншовики. Так, у червні за їх ініціативою були розпущені Кам'янська та Криворізька організації, усього до організаційного руху за самоліквідацію РСДРП приєднувало 45 меншовиків Катеринославіщини, які у грудні 1923 р. зібрались на губернську нараду колишніх членів РСДРП і оголосили про ліквідацію Катеринославіської організації, а наслідки самоліквідації губернських комітетів у лютому 1924 р. підбив Всеукраїнський з'їзд колишніх меншовиків, на якому було ухвалено постанову про ліквідацію меншовицьких осередків в Україні та позбавлення закордонної делегації повноважень, незгодні з рішенням з'їзду були репресовані ДПУ.

Щодо репресивної кампанії проти правих есерів, то історики виділили у її реалізації три етапи: травень – червень 1922 р., липень – серпень 1922 р., вересень – листопад 1922 р.; проаналізували причини та методи репресій, але не надали інформацію про репресії на Придніпров'ї. Підсумовуючи своє дослідження, С. А. Кокін та О. М. Мовчан зазначили, що упродовж 1920–1924 рр. в Україні шляхом широкого використання репресивних заходів відбувся штучний перехід від багатопартійності та ідеологічного плюралізму до повної монополії ВКП(б) не тільки на владу, а й на політичну діяльність взагалі.

У статті В. Ю. Пушкіна та В. В. Ченцова у контексті аналізу взаємин більшовиків із Українською Комуністичною партією (далі – УКП) подається інформація про кількісний склад її осередків на Катеринославщині, а також застосовані репресії [15]. При цьому історики звертають увагу, що у зв'язку з тим, що УКП залишилася фактично єдиною офіційно діючою опозиційною партією, вона перетворювалася на легальний центр усіх так званих антирадянських елементів, тому її ліквідація була неминучою. Початок широкомасштабних репресій проти членів УКП, як зазначають історики, був обумовлений тим, що з розгортанням українізації вплив УКП вийшов з-під контролю КП(б)У. Щодо форм та методів репресій проти УКП, то органи ДПУ використовували вже раніше апробовані: дискредитація лідерів, розкол, усунення з роботи, арешти, висилання за межі України, судові процеси.

У свою чергу В. В. Іваненко та А. І. Голуб розглянули методи та форми переслідування меншовиків на Катеринославщині на початку 1920-х рр. [8]. При цьому вони акцентували увагу на тому, що саме Катеринославська меншовицька організація була найбільшою та найвпливовішою в Україні, мала повітові організації, тому і зазнала переслідувань з боку більшовиків під час монополізації ними влади.

Щодо статті Д. Архирейського та В. Ченцова, то у ній висвітлені репресивні аспекти боротьби більшовиків проти соціалістичних партій, зокрема й на Придніпров'ї в 1920-ті рр. [1]. Історики, як і попередні дослідники, звертають увагу, що репресії більшовиків

проти меншовиків були спричинені їхньою популярністю серед пролетарів, але обстоюється думка, що антименшовицька репресивна кампанія розпочалася 11 січня 1921 р. й фактично тривала до 1930 р. Як зазначають дослідники, на початку протистояння не було такого жорстокого характеру, як між більшовиками і членами несоціалістичних партій, але згодом репресії посилювалися, а репресивні методи боротьби видозмінювалися. Так, у 1921–1922 р. поширеними методами репресій були: масові арешти та ув'язнення у концтабори активних членів меншовицьких організацій, обмеження у правах, заборона працювати у профспілках та висилання з міста у розпорядження ВЧК неактивних меншовиків; у 1923 р. – масові арешти та висилання, чистка вишів, державних установ, впровадження у меншовицьке середовище чекістської агентури, економічний тиск, нацькування пролетарів; у 1925–1927 рр. – індивідуальні арешти та висилання; у 1928 р. – арешти, складання «покаянних листів» та публічне зречення меншовизму. Також дослідники наводять окремі статистичні дані щодо чисельного складу меншовицьких організацій та кількості репресованих, зокрема й на Придніпров'ї у досліджений період [Там само, с. 24, 25, 27, 29].

Щодо репресій проти есерів, то Д. В. Архирейський та В. В. Ченцов також дослідили причини та методи боротьби більшовиків із членами УКП(боротьбистів), правими есерами, есерами-синдикалістами та максималістами, акцентуючи увагу, що широкомасштабні репресії проти них розгорнулися навесні 1920 р. і були обумовлені бажанням більшовиків послабити політичний вплив есерів на вибори до місцевих рад. Історики також звертають увагу на хвилеподібний характер антиесерівської кампанії, виділяючи наступні сплески репресій: березень 1921 р., травень 1921 р., серпень 1921 р., червень – початок липня 1922 р., вересень – листопад 1922 р., червень 1925 р., 1927 р., січень 1928 р. У статті подаються дані щодо кількості заарештованих есерів, зокрема, й на Придніпров'ї у 1927 р. Підсумовуючи своє дослідження, Д. Архирейський та В. Ченцов роблять висновок, що протистояння більшовиків і соціалістів у період непу було не класичною політичною боротьбою між конкурую-

чими партіями за вплив на населення, а низкою різноманітних репресивних заходів, жертвами яких ставали партії, що не підтримували ідеологію і практику більшовиків.

Отже, проведений аналіз наукового доробку вітчизняних істориків, присвяченого різним аспектам репресивної політики радянської держави на Придніпров'ї в 1918-1928 рр. дає змогу констатувати, що проблема перебуває у центрі уваги. При цьому дослідникам вдалося проаналізувати причини, форми, методи, наслідки репресивної політики бі-

льшовиків щодо різних категорій населення на Придніпров'ї та висвітлити процес монополізації влади більшовицькою партією. Водночас, на нашу думку, бракує комплексного монографічного дослідження проблеми, яке спиралося б на документи, що зберігаються у фондах Галузевого державного архіву СБУ та Архівів тимчасового зберігання документів УСБУ в Дніпропетровській та Запорізькій областях, що й необхідно врахувати дослідникам проблеми у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Архирейський Д. Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920-х рр. / Д. Архирейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2003. – № 1. – С. 19–49.
2. Архирейський Д. Репресивна політика більшовицького режиму на Катеринославщині в 1920-х рр. / Д. Архирейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2014. – № 1 (42). – С. 53–95.
3. Архирейський Д. В. Діяльність воєнних нарад України в 1920 – 1924 роках (на матеріалах південних губерній): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Д. В. Архирейський. – Запоріжжя, 2000. – 16 с.
4. Архирейський Д. В. Катеринослав чекістський (1920 – 1921) / Д. В. Архирейський // Грані. – 2001. – № 2. – С. 25–33.
5. Бурмага В. П. Здійснення радянської продовольчої політики на Катеринославщині в 1919 – 1923 роках: військово-політичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. П. Бурмага. – Дніпропетровськ, 2005. – 18 с.
6. Даниленко Р. М. Червоний терор в Україні в 1918 – 1921 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Даниленко Роман Михайлович. – Київ, 2016. – 257 с.
7. Демартино А. П. Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1918 – середина 1920-х рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Демартино Андрій Павлович. – К., 2015. – 259 с.
8. Іваненко В. Ліквідація демократичної опозиції. (Політичні переслідування меншовиків на Катеринославщині на початку 1920-х років) / В. Іваненко В., А. Голуб // Грані. – 2002. – №3 (23). – С. 10–14.
9. Ігнатуша О. М. Репресії проти української автокефальної церкви на Запоріжжі (до причин незначного розвитку українського автокефального руху на Півдні України у 20-х роках ХХ ст.) / О. М. Ігнатуша // Південний архів. Серія: Історичні науки. – 2008. – Вип. 28–29. – С. 302–308.
10. Історична пам'ять Дніпропетровщини: події факти, імена: зб. статей та документів: у 5 т. – Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2015. – Т. 3 Голгофа Дніпровського металургійного заводу / Уклад.: О. Ю. Слоневський, Р. К. Терещенко. – 216 с.
11. Кокін С. А. Ліквідація більшовиками правесерівської і меншовицької опозиції в Україні 1920–1924 рр. / С. А. Кокін, О. М. Мовчан // Історичні зошити. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1993. – 59 с.
12. Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: збірник статей: у 5 т. – Д.: Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2015. – Т. 3: Більшовицький терор проти селянства Придніпров'я / Укл.: Н. Р. Романець. – 228 с.
13. Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: збірник статей: у 5 т. – Д.: Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2014. – Т. 2: Держава та церква на Дніпропетровщині у 1920-х – на початку 1970-х років / Укл.: О. Д. Бойко, А. Ю. Шевченко. – 220 с.
14. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. / [Сост. В. В. Ченцов]. – Днепропетровск, 1994. – 236 с.
15. Пушкін В. Ю. Шляхом тоталітаризму. З історії взаємин радянської влади та УКП в 20-ті роки / В. Ю. Пушкін, В. В. Ченцов // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. ст. – 2001. – Вип. 19. – С. 162–173.
16. Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання. – Кн. 1. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – 584 с.
17. Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання. – Кн. 2. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2006. – 774 с.

18. Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання. – Кн. 3. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2006. – 720 с.
19. Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання. – Кн. 4. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. – 701 с.
20. Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання. – Кн. 5. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2010. – 524 с.
21. Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання. – Кн. 6. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2013. – 484 с.
22. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Дніпропетровська область: У 2 кн. Упорядники: С. І. Бородин, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. – Кн. 1. – Дніпропетровськ: науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2008. – 880 с.
23. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Дніпропетровська область: У 2 кн. Упорядники: С. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. – Кн. 2. – Дніпропетровськ: науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2008. – 1118 с.
24. Сніда С. О. Катеринославська єпархія Російської православної церкви у суспільно-політичних процесах 1917 – 1920 рр.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Сніда Євгеній Олегович. – Дніпро, 2016. – 208 с.
25. Терещенко Р. К. Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства / Р. К. Терещенко, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 2002. – 240 с.
26. Ченцов В. В. Інтелігенція і влада. 3 історії політичних репресій 1920 – 1950-х рр. на Дніпропетровщині / В. В. Ченцов, І. М. Єлінов // Грані. – 2000. – № 2 (10). – С. 44–56.
27. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: монографія / В. В. Ченцов; НАН України, Інститут історії України. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.
28. Ченцов В. В. Упокорення селянства / В. В. Ченцов, Д. В. Архірейський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – 1997. – Вип. 2. – С. 246–266.

O. Dovbnia,

Institute of Ukrainian History of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

POLITICAL REPRESSIONS IN THE DNIEPER REGION (1918–1928 years) IN THE SCIENTIFIC STUDIES OF UKRAINIAN HISTORIANS

This article sheds light on the current state of the study carried out by Ukrainian historians of the problem of political repressions in the Dnieper region in the years 1918–1928. The main aim of the article is to analyze the main historiographical approaches to the study of a given problem, the degree of its scientific development, as well as the prospects for further investigation of the forms, methods and consequences of implementing the repressive policy of the Soviet state against the population of Dnieper region in the years 1918–1928.

The present study is based on two fundamental principles of historical research: scientific objectivity and historicism. The analysis of scholarly writings on this topic allowed the author to form four historiographical groups: archeographic publications; scientific publications about the history periods of the Soviet Union in which historians touched upon the problem of political repressions in the Dnieper region; scientific papers in which political repressions in the Dnieper region were a separate subject of research; articles, in which, the information about repressions in the Dnieper region is given in the context of the struggle of the Bolsheviks with members of competing socialist and national-communist parties.

In each of the groups, the author identified both achievements and opportunities for further investigation. Besides, the article is based on the analysis of scientific works, which are devoted to this problem. It is shown that the repression of the Soviet state against the population of the Dnieper region was directed, first of all to any form of resistance and its adaptation to the Soviet model of governance.

Key words: red terror; repression; antireligious policy; repressive policy; opposition; Cheka; State Policy Department (GPU); totalitarian regime.

Рецензенти: *Котляр Ю. В.*, д-р іст. наук, професор;
Тригуб О. П., д-р іст. наук, професор.

© Довбня О. А., 2017

Дата надходження статті до редколегії 23.08.2017